

MƏKTƏB KİMYA KURSUNUN IX SİNFİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İMKANLARI

G.N.İsmayılova, S.N.Bəylərli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Məqalədə kimya fənninin tədrisi prosesində şagirdlərdə bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında kimya eksperimentinin aparılmasına dair metodik işlər öz əksini tapmışdır. Kimya dərslərində müstəqil işlərin həyata keçirilmə prinsipi, laboratoriya məşğələlərinin növləri və təşkili səviyyəsi haqqında məlumat verilir. Sonda IX sinfin kimya kursunda metallar mövzusunun tədrisində idrak fəallığını inkişaf etdirən amillər göstərilir.

Cəmiyyətimizdə şəxsiyyətin formalaşmasında kimya fənninin tədrisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərin kimya və kimya sənayesi üzrə əldə etdiyi biliklər onların gələcək həyata hazırlanmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ümumtəhsil məktəblərində kimyanın tədrisi prosesində təlimin keyfiyyətinin artırılması öyrənənlərin təlim nəticələrinə təsir edir. Bu məqsədə nail olmaq üçün şagirdlərin kimyadan aldıkları biliklər sistemli olmalıdır.

Müasir tələblərə əsasən hazırlanmış kimya proqramı mühüm kimyəvi faktları, qanun və nəzəriyyələri bilməyə və kimyəvi proseslərin getmə səbəblərini izah etməyə imkan verir. Kimyadan biliklərin əldə edilməsi prosesində şagirdlərin idrak qabiliyyəti inkişaf edir. Hər hansı bir nəzəriyyənin şüurlu surətdə mənimsənilməsi təfəkkürün inkişafının yeni səviyyəyə çatdığını göstərir. Öyrənənlərin idrak fəaliyyətini gücləndirmək məqsədilə bilik səviyyəsinə uyğun suallar seçilməli, bəzi suallar alternativ formada qoyulmalı, çalışma və istehsal xarakterli məsələlərin həll edilməsi həyata keçirilməlidir.

Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının möhkəmləndirilməsinin formalaşdırılması, nəzəri biliyi praktikaya tətbiq etmək müəllim fəaliyyətinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu məqsədlə təlim materialının şagirdlər tərəfindən şüurlu surətdə mənimsənilməsi olduqca vacibdir. Müəllim fasilitator funksiyasını yerinə yetirməli və şagirdlərin təfəkkürünü hərəkətə gətirməli, onları düşünməyə, fikir mübadiləsi aparmağa sövq etməlidir. Müəllim qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün praktik və laborator işləri, didaktik oyunlar, tədqiqatçılıq metodundan istifadə edir. Bu metodların köməyi ilə şagirdlər biliklərini yeni şəraitdə yaradıcı surətdə tətbiq edir, onlara verilən işi müstəqil olaraq yerinə yetirir, idrak fəallığı nəticəsində dərəcə artır.

Müstəqil iş şagirdin bilikləri, informasiyaları fəal şəkildə qavramaq, yenidən işləmək, dərinləşdirmək, eyni zamanda möhkəmləndirmək məqsədilə istifadə

edilən təlim formasıdır. Şagirdlərin müstəqil işlərinin sistemativ olaraq aparılması bu sahəyə maraq və vərdişlərin artmasına kömək edir. Burada nəzəri material əsasında şagirdlərin müstəqil işləri əsas yer tutmalıdır. Müəllim məktəb kimya kursunun tədrisində hesablama, çevrilmə kimi tapşırıqların yerinə yetirilməsinə xüsusi fikir verməli, bu sahədə şagirdlərin müstəqil iş aparmaları üçün şərait yaratmalıdır. Müstəqil işlərin təşkil zamanı aşağıda göstərilən prinsiplərə əməl olunmalıdır.

1. Müstəqillik prinsipi - müstəqil işlərin icrası zamanı şagird elmi informasiyaları özü axtarıb tapmağı bacarır, fikir və ideyalarını əsaslandıraraq idrakı fəallıq göstərir, elmin inkişafında özünəməxsus cığır açır, işi həyata keçirməyin yeni yolunu tapır.
2. Sistemativlik və ardıcılıq prinsipi - şagirdlərin müstəqil işlərinin səmərəli nəticə verməsini təmin etmək məqsədilə kimya kursunu əvvəlcədən başlayaraq axıradək məktəblərdə müstəqil işlərin ən aktual və düşündürücü formalarından istifadə olunmalıdır.
3. Müstəqil işlər həm məzmunu, təşkil formalarına, həm də iş metodlarına görə tərbiyə edici xarakter daşmalıdır. Şagirdlərin müstəqil işinin səmərəli olmasını təmin edən prinsiplərdən biri verilən vaxtdan düzgün istifadə edilməsidir. Bu da yeni bir prinsipin - şagird əməyinin elmi əsaslarla həyata keçirilməsidir. Əyər baş tutmazsa şagirdin əmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək lazım gəlir.

Kimyadan şagirdlərin müstəqil iş üsullarının əsasını kimyəvi eksperiment təşkil edir. Eksperiment şagirdlərdə əməli vərdişlərin möhkəmləndirilməsində xüsusi rol oynayır. Kimyəvi eksperimentlər şagirdlərin dərslər materialının dərinədən mənimsənilməsinə xidmət etməklə yanaşı onlarda bilik və bacarıqların formalaşmasına imkan yaradır.

Kimyadan eksperimentlərin aparılması zamanı müəllim sadəcə şagirdin müstəqil işinə rəhbərlik edərək öz məsləhətlərini verir, yeri gəldikcə köməklik göstərərək icra etdikləri laboratoriya işində düzgün nəticə çıxarılmalarına doğru istiqamətləndirir.

Məktəb kimya kursunda laboratoriya məşğələlərini 3 cür təşkil etmək mümkündür:

1. Frontal məşğələ - bütün şagirdlər eyni bir iş işləyirlər.
2. Qrup məşğələsi - bir neçə şagirddən ibarət qruplar ayrı-ayrı tapşırıq icra edirlər.
3. Fərdi məşğələ - hər bir şagirdə fərdi şəkildə tapşırıq verilir.

Laboratoriya məşğələsinin təşkilinə aşağıdakı səviyyələrdə həyata keçirilə bilər:

- İlk tanışlıq məşğələləri (İM) - tanışlıq məşğələləri şagirdləri laboratoriyanın təchizatı, növləri, tərtibatı, laboratoriyanın perspektivləri ilə tanış etmək

məqsədlə təşkil olunur.

- Öyrədici məşğələlər (ÖM) – Bu tip məşğələlərin məqsədi şagirdləri müəyyən praktik əməliyyatlara, təcrübələrə hazırlamaq, onları yeni bacarıqlar və vərdislərə daha yaxşı silahlandırmaqdan ibarətdir.
- Eksperimental məşğələlər (EM) – Məşğələlərin bu səviyyəsi kimya fənninə və elminə məxsus məlumatların, xarakteristikalarının doğruluq dərəcəsini yoxlamaq məqsədlə keçirilir.
- Problem – axtarıcılıq məşğələləri (PM) – bu məşğələlər şagirdlərdə həm müstəqillik, həm də yaradıcılıq qabiliyyətlərini yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək məqsədi ilə keçirilir.

Məqalədə IX sinfin kimya kursunda eksperimentin aparılması prosesində şagirdlərdə bacarıq və vərdislərin formalaşmasına dair metodik işlərə yer verilir. Sistemativ kursun öyrədilməsi deduktiv yanaşma metodu ilə aparılır. Burada, şagirdlərin əsas işi müəllimin isitqamət verici köməyi ilə dövrü qanun və maddələrin quruluşu haqqında aldığı biliklər əsasında elementlər və onların birləşmələrinin xassələrini müəyyənləşdirməkdir. Metallar və qeyri-metalların öyrədilməsi dövrü sistemin qrupları üzrə aparılır. Kursun öyrədilməsi prosesində kimyəvi təcrübələrin aparılması şagirdlərin müstəqilliyinin və idrak marağının yüksəldilməsində böyük rol oynayır. Kimyəvi eksperimentlərin müxtəlif növlərindən istifadə edilməsi şagirdlər tərəfindən irəli sürülən fərziyyələrin və proqnozların doğruluğunun yoxlanılmasına imkan verir. Onların məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, bacarıq və vərdislərin formalaşmasına təkan verir. Hazırda “Metalların təbiətdə tapılması və alınmasının ümumi üsulları” mövzusunun tədrisi IX sinifdə həyata keçirilir.

Metalların öyrədilməsi şagirdlərin maddənin quruluşu və xassələrinin dərk olunması, onların xassələrinin maddənin hansı atomlardan təşkil olunması və kristal quruluşunun tipindən asılılığı ilə şərtləndiyi barədə təsəvvürləri inkişaf etdirir.

Yeni dərs materialının xeyli hissəsi şagirdlərin keçmiş biliklərin aktuallaşdırılması yolu ilə aparıla bilər. Bu məqsədlə şagirdlərə aşağıdakı sual verilə bilər:

- Bəsit maddə kimi metallar və onların birləşmələri haqqında nələri bilirsiniz?
- Metalların əhəmiyyəti və tətbiqi sahələrini göstərin.
- Metalların dövrü sistemdə mövqeyi haqqında nələri bilirsiniz?

Daha sonra müəllim metalların sərbəst və birləşmələr şəklində yayıldığını, sərbəst halda tapılan metalların külçə şəklində rast gəlinməsinə və onların əsasən passiv metallar olmasını, birləşmələr şəklində yayılan metallara təbiətdə oksidlər, sulfidlər, duzlar və s. şəklində rast gəlinməsinə bildirir. Aşağıdakı cədvəl verir:

Birləşmələr	Metalların tərkibi və adı	Mineralın tərkibi və adı
Oksidlər	Cu_2O – kuprit	Fe_2O_3 – hematit
Xloridlər	KCl – silvin	$\text{KCl} \cdot \text{NaCl}$ – silvinit
Nitratlar	$\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$ – Norveç şorası	KNO_3 – nitrat şorası, çili şorası
Fosfatlar	$\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$ – fosforit	$3\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2 \cdot \text{CaCl}_2$ – apatit
Sulfidlər	ZnS – sfalerit	PbS – qurğuşun parıltısı
Sulfatlar	BaSO_4 – ağır şpat	$\text{MgSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$ – acı duz
Karbonatlar	$\text{MgCO}_3 \cdot \text{CaCO}_3$ – dolomit	$\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$ – malaxit

Müəllim metalların ümumi alınma üsulları pirometallurjiya, hidrometallurjiya, elektrometallurjiya haqqında məlumat verdikdən sonra reaksiya tənliklərini şagirdlərin lövhədə yazmağını təklif edir.

- Pirometallurjiya üsulu:
 $\text{ZnO} + \text{C} \rightarrow \text{Zn} + \text{CO}$; $\text{CuO} + \text{H}_2 \rightarrow \text{Cu} + \text{H}_2\text{O}$ (hidrogenotermiya)
- Hidrometallurjiya üsulu:
 $\text{ZnO} + \text{H}_2\text{SO}_4 \rightarrow \text{ZnSO}_4 + \text{H}_2\text{O}$; $\text{ZnSO}_4 + \text{Mg} \rightarrow \text{Zn} + \text{MgSO}_4$
- Elektrometallurjiya üsulu:
 $2\text{NaCl} \xrightarrow{\text{elektroliz}} 2\text{Na} + \text{Cl}_2$

Reaksiya tənlikləri yazıldıqdan sonra müəllim pirometallurjiya üsulunda metalların yüksək temperaturda filizlərindən (C , CO_2 , H_2) vasitəsilə alındığını, reduksiyaedici kimi aktiv metal və hidrogen istifadə olunduqda metallotermiya və hidrogenotermiya üsulları haqqında məlumat verir. Elektrometallurjiya üsulundan istifadə edərək metalı birləşməsinin ərintisinin elektroliz üsulu ilə alındığını izah edir.

Metalların ümumi və kimyəvi, fiziki xassələri metalların elektrokimyəvi gərginlik sırası mövzusunun şagirdlərə tədris edərək metallarda müşahidə olunan metal parıltısı, onların elektrik və istiliyi keçirmələrinin, plastik olmalarının səbəblərini açıqlayan məlumatlar verilir və metal kristal qəfəsi barədə olan biliklər dərinləşdirilməklə, metalların xüsusi çəkisinə, ərimə temperaturuna, bərkliyinə və digər əlamətlərinə görə təsnifatı öyrədilir.

Yeni dərslərin izahı zamanı şagirdlərin yaddaşlarına əvvəlki dərslərdən və fizika fənnindən metallar haqqında malik olduqları biliklər gətirilir, fəndaxili və fənlərarası interqasiya yaradılır.

Metalların xarakterik kimyəvi xassələrini izah edərək şagirdlərin əvvəlki dərslərdən öyrəndikləri bilikləri yada salmaq; metalların yalnız reduksiyaedici olmaları və bu xassənin onların atomlarının quruluşu və metallik rabitənin təbiəti ilə əlaqədar olduğunu aydınlaşdırmaq, metalların elektrokimyəvi gərginlik sırasının hansı amillərə görə tərtib olunmasını izah etmək, bu sıra əsasında metalların oksigen, su, turşu və duz məhlulları ilə qarşılıqlı təsirdə olması qanunauyğunluqlarını ümumiləşdirmək məqsədə uyğundur. Müəllim aktiv, az aktiv və aktiv olmayan metallar haqqında şagirdlərlə sorğu aparır. Deyilənlərə aid reaksiya tənlikləri yazdırılır və şagirdlərə tapşırıq verilir ki, hər bir reaksiya tənliyində elementlərin oksidləşmə dərəcəsinə üstündə yazın, reaksiyaya daxil olan maddələrdə elektron keçidini göstərin, buna əsasən oksidləşdirici və reduksiyaediciləri müəyyənləşdirin,

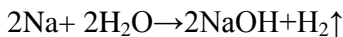
nəticə çıxarın. Şagirdlərin cavablarına əsasən belə bir düzgün nəticə alınmalıdır ki, metallar su və turşularla reaksiyaya daxil olduqda öz valent elektronlarını verərək müsbət yüklü ionlara çevrilirlər və həmişə reduksiyaedici olurlar.

Şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq, idraki təfəkkürü inkişaf etdirmək məqsədilə müəllim natrium metalının su ilə qarşılıqlı təsiri təcrübəsini nümayiş etdirir. Təcrübəyə başlamazdan əvvəl təhlükəsizlik texnikası qaydalarını şagirdlərin yadına salır. Qələvi və qələvi torpaq metalları ilə işləyərkən onları sudan və oddan kənardə saxlamaq lazım olduğunu və işin icrası prosesində qoruyucu eynəklərdən istifadə etmələrini məsləhət görür.

200 ml-lik stəkana onun həcmnin 4/5 hissəsində su töküüb, oraya filtr kağızı ilə yaxşı təmizlənmiş noxud dənəsi boyda natrium parçası artır. Metal dərhal suyun üzərində hərəkət etməyə başlayır və ondan sanki ağ tüstü ayrılır. Kibriti yandırır həmin “tüstüyə” yaxınlaşdırır. Bu zaman qaz alışıb metal üzərində yanmağa başlayır. Natriumun su ilə reaksiyası başa çatdıqdan sonra suya 2-3 damcı fenolftalein məhlulu əlavə edir. Məhlulun rəngi moruğu-qırmızı rəngə boyanır. Müəllim təcrübə zamanı stəkanın üzərinə əyilməməyi və natrium metalının qalıqlarını kerosində saxlamağın vacibliyini qeyd edir. Şagirdlərə suallarla müraciət edir:

1. Metal üzərində ayrılan ağ tüstü nədən ibarətdir?
2. Nə üçün kibriti yandırır tüstüyə yaxınlaşdıranda qaz alışıb yanmağa başlayır?
3. Reaksiya nəticəsində qırmızı-moruğu rəngin əmələ gəlməsi hansı maddənin alındığını göstərir?

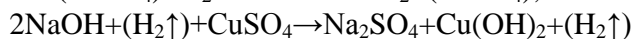
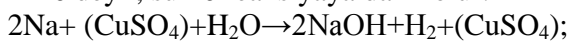
Cavablar dəqiqləşdikdən və ümumiləşdikdən sonra müəllim reaksiya tənliyini yazmağı şagirdlərin öhdəsinə buraxır. Şagirdlərdən biri reaksiya tənliyini lövhədə yazır.

Daha sonra müəllim metalların elektrokimyəvi gərginlik sırasını göstərərək onun əsasında sinfə bir neçə sualla müraciət edir.

1. $\text{Na} + \text{CuSO}_4$ reaksiyasında nə üçün natrium misini duzunun məhlulundan sıxışdırıb çıxarmır?

- Qələvi və qələvi torpaq metalları çox aktiv metal olduğu üçün onlar məhlulda duz ilə deyil, su ilə reaksiyaya daxil olur.

2. Metallar reaksiyalarda oksidləşdirici yoxsa reduksiyaedici xassə göstərir?

- Metallar kimyəvi reaksiyalarda reduksiyaedici xassə göstərir.

3. Metalların elektrokimyəvi gərginlik sırasında hidrogendən sonra gələn metallar duru turşularla reaksiyaya girirmi?

- Li, K, Ca, Na, Mg, Al, Mn, Zn, Cr, Fe, Pb, H, Cu, Hg, Ag, Au

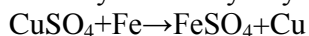
Metalların elektrokimyəvi gərginlik sırasına əsasən hidrogendən sonra gələn metallar oksidləşdirici olmayan duru turşularla reaksiyaya daxil olmur.

Au və Pb yalnız çar arağında həll olur, Zn, Hg, Ag isə HNO_3 və $\text{H}_2\text{SO}_{4(q)}$ turşularından başqa digər turşularla reaksiyaya daxil olmur. Digər metallar HNO_3 və

H₂SO_{4(q)} turşusu istisna olmaqla bütün turşulardan hidrogeni çıxarır.

Cavabları şagirdlərlə birlikdə aydınlaşdırdıqdan sonra müəllim növbəti mərhələyə keçid alır. Müəllim metalların nisbi aktivliyi haqqında şagirdlərdə dərin təsəvvür yaratmaq və müstəqil olaraq nəticə əldə etmələri, onlarda bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq məqsədilə daha bir eksperimenti reallaşdırmaq məqsədilə şagirdlərlə birlikdə təcrübə aparır.

Təmiz quru sınaq şüşəsinə bir qədər (4-5 ml) mis 2-sulfat məhlulu töküüb içərisinə mismar daxil edirlər. Təxminən bir dəqiqədən sonra mismarın üzərinin tünd qırmızı rəngə boyanmasını müşahidə edirlər. Təcrübə nəticəsində şagirdlər əyani olaraq metalların aktivlik sırası haqqında olan biliklərini möhkəmləndirmiş olurlar. Bu reaksiyada dəmirin misini onun sulu məhlulunun üzərinə sıxışdırıb çıxarması barədə şagirdlər özləri məlumat verir və onlar baş verən prosesin mahiyyətini dərk edərək reaksiyanın tənliyini yazırlar.

İstər natrium metalının su ilə qarşılıqlı təsiri, istərsə də metalların nisbi aktivliyinə aid aparılan təcrübələr zamanı baş verən prosesləri müşahidə edərək, müqayisə, analiz, sintez, ümumiləşdirmə kimi təfəkkür əməliyyatları nəticəsində şagirdlərin bacarıq və vərdişləri yüksəlir və onlar müstəqil olaraq hadisələri dəyərləndirirlər.

Şagirdlərə izah olunur ki, N.Beketovun tərtib etdiyi metalların fəallıq sırası öz məhlullarına salınmış metalların elektrod potensiallarının ölçülməsinə əsasən metalların elektrokimyəvi gərginlik sırası adlandırılmışdır. Bu sıranın düzülməsi üç amilə; ionlaşma enerjisi, kristal qəfəsin dağılmasına sərf olunan enerji və ionların hidratlaşması zamanı ayrılan enerjiyə əsaslanmışdır.

Metalların elektrokimyəvi gərginlik sırasında solda yerləşən metal sağda duran metalları onların duzunun məhlulundan sıxışdırıb çıxara bilir. Lakin Li, Na, K, Ca metalları bu qaydaya tabe olmur. Fəal olduqları üçün duz məhlulunun suyu ilə adi şəraitdə reaksiyaya girib H₂-ni çıxarırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. V.M. Abbasov, M.M. Abbasov, A.H. Əliyev və b - Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün dərslik. Bakı. Azpoliqraf. 2014.
2. Г.М. Чернобельская – Методика обучения химии в среднем школе. Москва – 2000. 336с.
3. A.C. Quliyev, G.M. Süleymanova – Orta məktəbin X sinfində şagirdlərin dərkətmə fəallığının inkişaf etdirilməsində kimya eksperimentinin rolu. Kimya məktəbdə, N1(65), 2019.
4. A.Z. Məmmədova, A.Ə. Hənifəyeva – Kimya dərslərində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi vasitələri və imkanları. Kimya məktəbdə, N4 (60), 2017.
5. R.Y.Əliyev, Ə.T.Əzimov – Kimyanın tədrisi metodikası. Bakı – 2006.

Г.Н.Исмаилова, С.Н.Байларли

Возможности развития у школьников 9-го класса школьного курса химии познавательной деятельности

РЕЗЮМЕ

В статье отражены методические работы о проведении химических экспериментов в формировании у учащихся умений и навыков в процессе предмета химии. На уроках химии дается информация о принципе самостоятельной работы, видах и уровне организации лабораторных занятий. В конце указаны факторы, в курсе IX класса по химии в обучении темы металлов способствующие активизации познавательной деятельности.

G.N. Ismayilova, S.N. Baylarli

Opportunities to develop cognitive activity in students in the ninth grade of school chemistry course

SUMMARY

The article reflects the methodological work on conducting a chemical experiment in the formation of skills and habits of students in the process of teaching chemistry. Chemistry classes provide information on the principle of independent work, types and level of organization of laboratory classes. At the end of the IX grade chemistry course, the factors that develop cognitive activity in the teaching of metals are shown.

Açar sözlər: idrak qabiliyyəti, müstəqil iş, laboratoriya məşğələsi, kimya eksperimenti, metalların elektrokimyəvi gərginlik sırası.

Ключевые слова: познавательное умение, самостоятельная работа, лабораторная занятия, химический эксперимент, электрохимический ряд напряжений металлов.

Key words: cognitive ability, individual work, laboratory training, chemical experiment, electrochemical and voltage sequence of metals.